

УДК 371.398

Павлик Надія Павлівна

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри соціальної педагогіки
Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир
pavnad@ukr.net

НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА У СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті представлено характеристики сучасної освітньої системи України з позиції соціології освіти; системного підходу та теорії педагогічних інновацій. Окреслено соціальне значення освіти та її суспільних і індивідуальних результатів, описано інституалізацію освіти як ієрархізованої навчально-виховної діяльності; визначено риси освіти як соціального інституту. Описано структуру освіти як відкритої системи педагогічних підсистем різного порядку залежно від типів, ступенів, рівнів, ланок. Охарактеризовано закон неперервності освіти, що зумовив розвиток її неформальної та інформальної форм. Визначено соціальні передумови розвитку теорії та практики організації неформальної освіти як позаінституційної, цілеспрямованої, добровільної діяльності громадських об'єднань й осередків у сфері навчання та виховання. Означено групи суб'єктів неформальної освіти.

Ключові слова: освіта; система освіти; формальна освіта; неформальна освіта; інформальна освіта.

Постановка проблеми дослідження. Сучасні педагогічні дослідження щодо теоретико-методичних, психолого-соціальних умов і закономірностей навчання, виховання та розвитку ґрунтуються на усталеному баченні системи освіти як розрізненої сукупності певних ланок (наприклад, дошкільної, початкової, тощо), що й становлять площину наукових інтересів дослідника. Водночас, система освіти є динамічним утворенням, що перебуває у постійному взаємозв'язку й розвитку та характеризується наскрізним оновленням не лише змісту, але й структурних компонентів. Так, поширення ідей громадянського суспільства й соціальної відповідальності за особистісне і професійне становлення людини призвели до виникнення нових освітніх інституцій й інноваційних напрямів соціально-педагогічної діяльності. Зокрема, набуває популярності неформальна освіта як інноваційний компонент освітнього середовища, що вимагає відповідного теоретичного обґрунтування та науково-методичного забезпечення.

Аналіз публікацій за темою дослідження. Система освіти як предмет наукових інтересів вивчається, насамперед, у площині соціології освіти (М. П. Лукашевич, В. Т. Солодков, Е. А. Якуба й ін.) та характеризується, передусім,

з позицій системного підходу (В. Т. Циба, В. А. Якунин й ін.). Освітні та педагогічні інновації як інструменти соціального розвитку представлено у роботах І. М. Дичківської. Неформальна освіта як особливий різновид новітніх педагогічних систем розкрита у працях Е. І. Гусейнової, Ю. М. Лук'янової, Л. Є. Сігаєвої, Т. В. Ткач та ін.

Однак, комплексно сучасна структура і зміст системи освіти як особливого соціального інституту у педагогічних дослідженнях не представлена; поза увагою теоретиків освіти залишається місце неформальної освіти в означеній системі.

Формулювання цілей статті. Відповідно до поставленої проблеми та на основі аналізу теоретичної бази нами визначено цілі статті: розкрити сучасну структуру системи освіти в Україні; охарактеризувати місце та значення неформальної освіти в сучасних педагогічних системах.

Виклад основного матеріалу. Загалом, освіта трактується як процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, необхідних особистості для успішної життєдіяльності. З педагогічної точки зору, освіта як елемент виховання є процесом засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань. Результатом освітнього процесу є певний рівень і характер освіченості (неповна середня освіта, повна середня освіта, вища освіта, професійна освіта, тощо), що визначає соціальний статус людини. Окрім того, під поняттям «освіти» розуміється сукупність і функціонування навчально-виховних установ різних типів і ступенів [1, 13-14].

Результати освіти поділяють на формальні (атестат, диплом, сертифікат, посвідчення, тощо) й реальні (рівень знань і вмінь, якості особистості, фактичний рівень освіченості) [9, 143]. Формальних результатів освіти можна досягнути лише в інституціалізованій, формальній системі освіти; однак реальні результати освіти є індивідуалізованими, тобто корелюють з особистісними якостями суб'єкта освіти й, відповідно, є незалежними від формальної системи освіти.

Тобто, в контексті педагогічної науки, освіта виступає процесом, результатом і системою закладів й установ, спрямованих на соціальну інтеграцію її суб'єктів.

Освіта як соціальний інститут розглядається через особливим чином організовану ієрархізовану рольову діяльність з навчання та виховання, що спирається на спеціалізовані установи і нормативно-ціннісні системи їх функціонування, які надають сталості та визначеності суспільним відносинам з накопичення та передачі соціального досвіду, цілеспрямованого формування особистості [6, 124].

Сфера освіти – це соціальне середовище, в якому розгортаються і функціонують процеси освіти, а також діють суб'єкти освіти [7, 381-389].

Система освіти – соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Специфічними рисами освіти як соціального інституту є:

- соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;
- форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;
- групи осіб, які професійно забезпечують функціонування освіти, статус цих осіб у суспільстві;
- регулятори функціонування закладів освіти і суб'єктів освітянської діяльності (нормативно-правові акти, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи, тощо);
- спеціальні методи освітянської діяльності (навчання, виховання);
- свідомо поставлені цілі;
- планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;
- певний зміст освіти – наявність навчальних програм і планів, відповідне дозування матеріалу;
- ефективність освітянської діяльності щодо формування психічних рис особистості, розвитку її мислення;

- використання освіти як механізму запобігання соціально небажаних видів поведінки;
- зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє, заангажованість на формування передумов реалізації цього майбутнього [7, 381-389].

Аналіз представлених у переліку специфічних рис системи освіти дозволяє сформулювати висновки, що організована (формальна) система освіти: 1) є історично зумовленою підсистемою суспільства; 2) відображає у своїй структурі й функціонуванні суспільні відносини; 3) є засобом соціальної безперервності, тобто забезпечення спадкоємності поколінь; 4) поширює панівну в суспільстві ідеологію.

Відповідно, система освіти як предмет соціологічних досліджень знайшла своє відображення у ряді теорій – теорії функціоналізму, теорії людського капіталу, теорії соціального конфлікту.

Теорія функціоналізму (включаючи концепцію меритократії – влади найбільш обдарованих) спирається на положення, що система освіти формує соціально-класову структуру суспільства, оскільки раціонально розподіляє людей за здібностями, оскільки найталановитіші посідають вищі посади. Згідно з такою теорією система освіти сприяє створенню рівних можливостей і сприятливих умов для висхідної мобільності, оскільки людей оцінюють за їх навчальними досягненнями, а не за расою, статтю, класовою і соціальною належністю.

Теорія людського капіталу визначає, що освіта є капіталовкладенням в того, хто її набуває, яке в майбутньому принесе прибуток. Це зумовлює соціальну нерівність дорослих людей, зумовлену кількістю капіталовкладень в їх освіту (тобто суспільство здійснює неоднакові витрати на підготовку до різних видів діяльності).

Теорія соціального конфлікту стверджує, що освіта сприяє експлуатації та пригнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах її одержання; це заперечує зв'язок між навчанням, роботою і доходами.

Аналіз визначених теорій дозволяє нам дійти таких висновків: освіта є цінністю, що визначає наявне чи майбутнє соціальне положення особистості в суспільстві; цінність освіти відображається на нерівності доступу до неї, що актуалізує розвиток неформальних освітніх форм і технологій.

Таким чином, з точки зору соціології, освіта, насамперед, розглядається як соціальний інститут і суспільна цінність, що визначає суспільний статус її одержувача. Інституціоналізація освіти при цьому є історично зумовленим процесом оформлення соціальної групи, для якої діяльність з навчання й виховання стає професійною (відповідно, рольовою, цільовою, ієрархічною та формальною), що супроводжується розвитком спеціальних установ та виникненням норм і стандартів освіти [9, 144].

З позицій системного підходу як методології пізнання, освіта розглядається як *відкрита система*, що забезпечує зовнішнє середовище людьми, які необхідні для функціонування інших соціальних систем. Систему освіти утворює складна сукупність педагогічних систем (система дошкільного виховання, система загальної середньої освіти, система професійно-технічної освіти, система спеціальної середньої та вищої освіти) і підсистем (ясла, садки, загальноосвітні школи, ПТУ, ВНЗ), які, в свою чергу, складаються з підсистем нижчого порядку (факультетів, відділень, академічних груп, класів, тощо). Важливою у контексті проблеми нашого дослідження вважаємо закономірність динамічності системи освіти, що функціонує в перемінних зовнішніх соціальних умовах та реагує на зміни шляхом впливу на внутрішні складові підсистем. Тобто, процеси навчання й виховання постійно видозмінюються на рівні цілей, змісту, технологій та контингенту відповідно до суспільних потреб; що визначає цілеспрямованість та багатофункціональність педагогічних систем [10, 24-25].

Зупинимося більш детально на структурі системи освіти з позицій системного підходу. Розрізняють такі *типи систем освіти*: масове та елітарне навчання; державна і приватна освіта; централізоване й нецентралізоване навчання; технічна і загальна освіта [7, 388]. *За ступенями* систему освіти можна класифікувати як дошкільну, шкільну (початкову, неповну, середню), вищу. *За формами* систему освіти можна визначити як професійну (ПТУ, курси підготовки, середні спеціальні навчальні заклади, університети, інститути, курси підвищення кваліфікації, аспірантура, докторантура) і непрофесійну (дитячі садки, гуртки, шкільна освіта). *За*

рівнями систему освіти поділяють на дошкільну, шкільну, професійну, постпрофесійну [9, 144].

Закон України «Про загальну середню освіту» визначає такі *ланки* системи освіти: дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура, самоосвіта [3]. Н.П. Волкова додає до розглянутих нами вище закладів освіти додаткові типи загальноосвітніх навчальних закладів: загальноосвітня школа-інтернат, вечірня (змінна) школа, спеціалізована школа (школа-інтернат), гімназія, ліцей, колегіум, спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат), загальноосвітня санаторна школа (школа-інтернат), школа соціальної реабілітації [1, 244].

М.П. Лукашевич, розглядаючи неперервну освіту як соціальний інститут, виділяє такі її *підсистеми*:

- *допрофесійна підсистема* (дошкільна освіта і виховання; загальна середня освіта; позашкільна освіта і виховання). Дошкільну освіту утворюють установи, заклади й організації різних форм власності, а саме: дитячі ясла, дитячі садки, ясла-садки з короткочасним, денним, цілодобовим, цілорічним перебуванням (загального розвитку, компенсуючого, комбінованого, сімейного типів та ін.). Загальна середня освіта представлена в першу чергу середньою загальноосвітньою школою I-III ступенів (початковий, основний, старший ступені), а також спеціалізовані заклади для розвитку природних здібностей (ліцеї, гімназії, профільні школи). Структуру позашкільної освіти складають: будинки творчості дітей і юнацтва (палаці, станції та ін.); учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, бібліотеки оздоровчі табори та ін.

- *підсистема підготовки фахівців* (професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта (підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів). Сьогодні в Україні функціонує система підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр; вони, відповідно, надаються вищими навчальними закладами I-IV рівнів акредитації (училища, технікуми, коледжі, інститути, академії, консерваторії, університети).

Післядипломна освіта містить наступні компоненти: післядипломна підготовка, аспірантура, докторантура, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів та організовано здійснюється переважно в інститутах і центрах післядипломної підготовки та перепідготовки кадрів [4, 96].

До ключових характеристик системності освіти, за Т.В. Цибою, відносимо: 1) цілісність системи як відображення інтенсивності зв'язків між внутрішніми та зовнішніми підсистемами; 2) відображення системи у статиці (структура освіти) та динаміці (функціонування й зміни освіти в часі); 3) існування властивостей системи на макро- і мікрорівнях [8, 14].

Таким чином, освіту можна розглядати одночасно як суспільну підсистему, так і автономну складну систему, що містить значну кількість підсистем нижчого порядку та взаємодіє із системами вищого порядку. Освітні підсистеми можна класифікувати за цілями, рівнями, ступенями й формами. Предметом наукового пізнання можуть виступати як окремі підсистеми у статиці, так і їх розвиток і взаємозв'язок у динаміці.

Представлений аналіз літератури дозволяє нам стверджувати, що система освіти не може розглядатися відірвано від соціальних змін і викликів суспільства. Це підтверджується функціонуванням закону неперервності освіти, зумовленого дією двох взаємопов'язаних факторів: 1) постійна зміна оточуючої дійсності (природної, виробничої, технологічної, соціальної); 2) постійне прагнення людини до істини, кращої самореалізації, мотивації на краще життя, необхідності задоволення вищих потреб [4, 96].

Зазначені фактори призвели до того, що у 1978 році група вчених Римського клубу, зауважуючи неадекватність принципів і змісту традиційного навчання сучасним суспільним вимогам, запропонувала стратегію інноваційного навчання, що стимулює новаторські зміни в культурі та соціальному середовищі [2, 9]. Відповідно, основні тенденції розвитку освіти відображають такі положення: неперервність, масовий характер, активність (суб'єктність) форм і методів, значущість для суб'єкта освіти, адаптованість до потреб особистості, орієнтованість на особистість [2]. Стратифікація суспільства, зміна ціннісних засад його діяльності

внаслідок розвитку й поширення концепції прав людини, прагнення залучити соціально ізольовані категорії населення до освітньої системи, призвели до введення інноваційних форм і підсистем загальної системи освіти, зокрема, активний науковий розвиток проблем андрагогіки, освіти упродовж життя, інклюзивної освіти, хмарних технологій навчання тощо. Наряду із зазначеними категоріями набула розвитку *теорія і практика організації неформальної освіти* як позаінституційної, цілеспрямованої, добровільної діяльності громадських об'єднань й осередків у сфері навчання та виховання.

Наявна інституалізована система формальної освіти в Україні спрямована, передусім, на забезпечення соціальних потреб суспільно адаптованих верств населення, готових до поступового порівневого оволодіння особистісними, освітніми, соціальними, професійними компетентностями (підтверджених атестатами й дипломами) як засадами для подальшого фахового, кар'єрного та соціального життєвлаштування.

Натомість, суб'єкти неформальної освіти можна виокремити в дві великі групи: 1) представники соціальних і професійних груп ризику щодо десоціалізації й соціальної дезадаптації внаслідок виключення можливості їх доступу до системи формальної освіти через низку суб'єктивних і об'єктивних причин (вартісність освіти, територіальна відстороненість, фізичні, фізіологічні та ментальні особливості особистості, тощо); 2) особи з розвиненими індивідуальними пізнавальними потребами, зумовленими власними уявленнями й установками щодо особистісної самореалізації, які прагнуть здобути додаткову лінгвістичну, психологічну, педагогічну, комунікативну, економічну тощо підготовку, орієнтуючись на конкретні практичні уміння, а не на підтвердженість офіційними стандартами й сертифікатами. Представлені освітні й соціальні запити сприяють активному розвитку психолого-педагогічних уявлень і досліджень у сфері неформальної освіти зокрема та сучасних форм і систем освіти зокрема.

Зокрема, сучасний стан системи освіти й наукових уявлень про його функціонування дозволяє виділити три її основні форми: формальна освіта,

неформальна освіта й інформальна освіта (ситуативна індивідуальна повсякденна пізнавальна діяльність) [5].

Висновки. Системний підхід до оцінки стану й форм освіти в сучасній Україні дозволяє розглядати її структуру на декількох рівнях: формальному, неформальному та інформальному. Формальний рівень організації системи освіти побудований на наявних соціальних нормах і культурних традиціях; включає законодавчо затверджені ступені, форми, ланки та підсистеми; характеризується централізованістю, масовістю, сертифікованістю, обов'язковістю, уніфікованістю, об'єктністю. Неформальний рівень організації системи освіти розвивається як інноваційний, додатковий, громадський; включає освітню діяльність позаінституційного характеру; характеризується орієнтованістю на потреби, суб'єктністю, децентралізованістю, індивідуалізованістю, добровільністю. Інформальний рівень організації освіти відображає увесь потік інформації, що не є систематизованим або цілеспрямованим, але здійснює масовий або вибірковий вплив на споживачів медійних послуг; характеризується вибірковістю, ситуаційністю, стихійністю.

Тенденції розвитку системи освіти в Україні: переорієнтація форм, методів та змісту освіти залежно від інтересів споживачів освітніх послуг; змінення пріоритетів оцінювання результативності системи освіти; введення та широке розповсюдження освітніх послуг у сфері неформальної освіти; використання формальною освітою здобутків і досвіду неформальної освіти, з опорою на зміст інформальної освіти.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у емпіричному дослідженні ролі неформальної освіти у системі освіти України шляхом експертного опитування фахівців соціальної сфери, представників громадських організацій, організаторів неформальних заходів; факторному аналізу чинників ефективності неформальної освіти; оцінці передумов її організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волкова Н. П. Педагогіка : [Посіб.] / Н. П. Волкова. — К. : Видавничий центр «Академія», 2002. — 576 с.

2. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : [Навч. посіб.] / І. М. Дичківська — К. : Академвидав, 2004. — 352 с.
3. Закон України «Про загальну середню освіту». — 13 травня 1999 р. — №651-XIV.
4. Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Соціологія образования : [конспект лекцій] / Под ред. Н. П. Лукашевича. — К. : МАУП, 1997. — 224 с.
5. Освіта протягом життя : світовий досвід і українська практика / Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові Україні [Електронний ресурс] — режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>
6. Соціологія : [словник термінів і понять] / Упоряд. Є. А. Біленький, М. А. Козловець, В. О. Федоренко / За заг. ред. М. А. Козловця. — Житомир : Вид-во «Волинь», 2003. — 236 с.
7. Соціологія : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / За ред. В. Г. Городяненка. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 560 с.
8. Циба В. Т. Соціологія особистості : системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : [Навч. посіб.] / В. Т. Циба. — К. : МАУП, 2000. — 152 с.
9. Якуба Е. А. Соціологія : [Учеб. пособ.] / Е. А. Якуба. — Харьков : Изд-во «Константа», 1996. — 192 с.
10. Якунин В. А. Педагогическая психология : [Учеб. пособ.] / В. А. Якунин, Европ. Ин-т экспертов. — СПб. : Изд-во Михайлова В.А., Изд-во «Полиус», 1998. — 639 с.

Рецензент

Сейко Н. А. – д. пед. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2016

НЕФОРМАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

Павлик Надежда Павловна

кандидат педагогических наук, доцент, докторант кафедры социальной педагогики
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, г. Житомир
pavnad@ukr.net

Аннотация. В статье представлены характеристики современной образовательной системы Украины с позиций социологии образования; системного подхода и теории педагогических инноваций. Очерчено социальное значение образования и его общественных и индивидуальных результатов, описана институализация образования как иерархизированная учебно-воспитательная деятельность; определены качества образования как социального института. Описана структура образования как открытой системы педагогических подсистем разного порядку зависимо от типов, ступеней, уровней, звеньев. Характеризирован закон непрерывности образования, детерминирующий развитие его неформальной и информальной форм. Определены социальные условия развития теории и практики организации неформального образования как внеинституциональной, целенаправленной, добровольной деятельности общественных организаций в сфере учения и воспитания. Определены группы субъектов неформального образования.

Ключевые слова: образование; система образования; формальное образование; неформальное образование; информальное образование.

NON-FORMAL EDUCATION IN THE SYSTEM OF EDUCATION OF UKRAINE

Nadiia P. Pavlyk

PhD in pedagogics, professor, doctoral student of social pedagogy

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

pavnad@ukr.net

Abstract. The characteristics of a modern system of education in Ukraine from the view of sociology of education; system approach and theory of pedagogical innovations are presented in this article. Social importance of education, its social and individual results is outlined. Institutionalization of education as the hierarchical educational activity is described. The features of education as a social institution are defined. The structure of education as an open system of pedagogical subsystems different in types, degrees, levels, links is described. The law of continuity of education that has led to the development of its non-formal and informal forms is characterized. Social background of the development of theory and practice of organization of non-formal education as non-institutional, purposeful, volunteer activity of public associations and centers in the field of education is defined. The groups of individuals of non-formal education are determined.

Key words: education; system of education; formal education; non-formal education; informal education.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Volkova N. P. Pedagogika : [Posib.] / N. P. Volkova. — K. : Vydavnychy tseñtr «Akademiya», 2002. — 576 p. (in Ukrainian)
2. Dychkivs'ka I. M. Innovatsiyni pedagogichni tekhnolohiyi : [Navch. posib.] / I. M. Dychkivs'ka — K. : Akademvydav, 2004. — 352 p. (in Ukrainian)
3. Zakon Ukrayiny «Pro zahal'nu serednyu osvitu». — 13 travnya 1999 r. — №651-KhIV. (in Ukrainian)
4. Lukashevych N. P., Solodkov V. T. Sotsyolohyya obrazovanyya : [konspekt lektsyy] / Pod red. N. P. Lukashevycha. — K. : MAUP, 1997. — 224 p. (in Russian)
5. Osvita protyahom zhyttya : svitovyy dosvid i ukrayins'ka praktyka / Analitychna zapyska Natsional'noho instytutu stratehichnykh doslidzhen' pry Prezydentovi Ukrayini [Elektronnyy resurs] — rezhyom dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/252/> (in Ukrainian)
6. Sotsiolohyya : [slovnnyk terminiv i ponyat'] / Uporyad. Ye. A. Bilen'kyy, M. A. Kozlovets', V. O. Fedorenko / Za zah. red. M. A. Kozlovtsya. — Zhytomyr : Vyd-vo «Volyn'», 2003. — 236 p. (in Ukrainian)
7. Sotsiolohyya : [pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv] / Za red. V. H. Horodyanenko. — K.: Vydavnychy tseñtr «Akademiya», 2002. — 560 p. (in Ukrainian)
8. Tsyba V. T. Sotsiolohyya osobystosti : systemnyy pidkhid (sotsial'no-psykholohichnyy analiz) : [Navch. posib.] / V. T. Tsyba. — K. : MAUP, 2000. — 152 p. (in Ukrainian)
9. Yakuba E. A. Sotsyolohyya : [Ucheb. posob.] / E. A. Yakuba. — Khar'kov : Yzd-vo «Konstanta», 1996. — 192 p. (in Ukrainian)
10. Yakunyn V. A. Pedagogicheskaya psikhologyya : [Ucheb. posob.] / V. A. Yakunyn, Evrop. Yn-t ekspertov. — SPb. : Yzd-vo Mykhaylova V.A., Yzd-vo «Polyus», 1998. — 639 p. (in Russian)